

1. STÓSZ — AZ ÉLETFORMA

A múlt század első évtizedeiben a polgáriasodó magyar irodalom diadalmasan vette be Pestet, és avatta központjává. Az irodalmi élet formái alakultak ki, amelyhez az írók kávéházi vagy szerkesztőségi közössége éppen úgy odatartozott, mint a kezdeményezések és ítéletek „fővárosi” jellege. A főváros és a vidék, az írók csoportosulásai és kollektivitása ellenében a vidéki élet magánossága, mint létforma, ezután vált ellentétté, elannyira, hogy századunk már nem nagyon ismerte a vidéken, magánosságban élő író típusát — eredeti és nemesebb értelmében, ahogy azt egy Széphalom vagy egy Cseke példázták. A vidéki író „vidéki” író lett, s a vidéki fogalma a minősítésekben az elmarasztalásnak a kifejezője, mely a szellemnek egy kezdetleges állapotát vagy a tehetségtelenséget volt hivatva kifejezni. Adyék „városos Magyarországa” ellentétéként a vidék, még ha egy Debrecen is volt, a parlag képzetével azonosult. A metropolis kulturális és politikai intézményei nélkül ma már nehezen tudjuk elképzelni — jellemzően — az író létformáját, annál is inkább, mert az érvényesülés és a szellemi horizont garanciájává vált a „fővárosiasság”, függetlenül attól, hogy tartományról, országrésről vagy országról van-e szó, Újvidéket, Pozsonyt vagy Budapestet emlegetjük. Az írónak az irodalmi élet boszorkánykonyhájában személy szerint is jelen kell lennie, testi mivoltában is szinte napról napra ismételtlen igazolnia kell létezését, különben lemarad, elvész, megfélekedeznek róla, mintha a szellem, amit képvisel, nem lenne elegendő irodalmi léte biztosítására. Egy Sajkód és egy Tihany „szigete” is Németh Lászlónak és Illyés Gyulának csak életművük fedezetében alakulhatott ki, s még így is csak ideiglenes szállásként, remetei kivonulásra, de a pesti élet fedezékével, hogy a szüntelen jelenlevés konituitása meg ne szakadjék.

Ám, az irodalomtörténet számolt már a polgáriasodás központosító törekvéseivel, de alig nézett szembe azzal, hogy 1920 után a magyar irodalomnak egy sor kis metropolis alakult ki, „holdjai” a pestinek, 1945 után pedig ezek a jelképes holdak bolygó-természetet kezdenek mutatni. S mindenütt ugyanazok a relációk! Mindenütt a „főváros” és a „vidék” egymást tagadó törekvései, hatások és ellenhatások kusza szövevénye!

Fábry Zoltán talán az egyetlen, aki dacolni tudott az egyetemes magyar irodalomban a metropolisz-szellemnek ezzel az általános érvényű kényszerével és ellent tudott állni vonzóerejének, s mi több: rangot is tudott remete-magányának szerezni. S tegyük hozzá nyomban: győzelme kettős. Nemcsak a hallatlanul központosult szellemi élet törvényei, de írói alkatának és műfajainak általánosan elfogadott követelményei felett is diadalmaskodott — öntörvénné tudta változtatni létformája kivételességét. Stósz másképpen nyilván nem válhatott volna természetessé és „mértékké”, fogalommá a mai magyar szellemi életben, s nem lehetett volna vagy negyven esztendőn át egy életforma keretévé, jelentve rangot és messze világitó aktivitást, mármár a helység geográfiai jellegének mondva ellent minden megszületett írásával. Nyilván nemcsak arról van szó immár, hogy Fábry Zoltánt betegsége Stószon élni kényszerítette, s azután ott megülve, természetessé tette, ami természetellenesnek látszott, hogy sikerült előnyére fordítania azokat a körülményeket, amelyek írói kibontakozásának hátrányát kellett volna hogy jelentsék. Stósz a létforma egy kivételes megvalósulását is jelenti — messzire vezető utakat s nagy rádiuszű köröket is egyszerre; egy szellemiséget, amely Európa „hulámhosszán” dolgozott — olyan időkben is, amikor csak kevés ember tudta ezt megvalósítani Európa és Budapest vonatkozásaiban. A külső, a „látható” élet tükrében a Stószon élő Fábry Zoltán pozsonyi lapok munkatársa és a kolozsvári *Korunk* főmunkatársa volt, mint ahogy ma is az *Irodalmi Szemlé*nek az; aki intenzíven kíséri nemcsak szűkebb hazájának magyar irodalmi és társadalmi életét, hanem a nagyvilágét is, dokumentálva ezeket és reagálva rájuk — a szüntelen szellemi jelenlét állapotaiban.

Európa és Stósz — Fábry Zoltán révén nem paradoxon, hanem a lehető legtermészetesebb fogalompár, hiszen Stósz európai órhellyé lett a harmincas években, s bizonyítja, mennyire az egyéniségen és szenvedélyén, s mennyire nem a földrajzi hosszúsági és szélességi körökön múlik, hogy kinek a háza van a szellem virtuális, s mégis olyan eleven Európájában. Mert Fábry Zoltán bátran elmondhatja: „ahol én vagyok, ott Európa is ott van”. Egy életmű alibije bizonyítja ezt, függetlenül attól, hogy Fábry „Európa-fogalma” nem mentes bizonyos egyoldalúságoktól, szemléletének sajátos jellege következtében.

A szellemi aktivitás egy magas fokának látványát kínálja Fábry Zoltán majd ötvenesztendősi stósz termése — a magánélet passzivitása (bármennyire viszonylagosan is, de passzivitásnak kell látnunk ezt) és a szellem habzsoló és Stósztól messze eső relációkat bebarangoló természete közötti harmóniaként. Stósz tehát Fábry Zoltán „archimedesi pontja”, ahonnan egy világot készült sarkaiból kiemelni. Két emeltyűje volt: az autonomizmus szükségességének a felismerése és az intellektuális magatartás, már azon a magas hőfokon, amely a tettek igényével léphet fel s a tettek követelményét hirdetheti.

A háborúban sebzett lelket és a kór támadta testet Stószon ápolni akaró Fábry nagy élményei összegeződtek ebben a két fogalomban: a magyar szellemi életnek az az egysége, amelyet minden síkon és minden tekintetben Ady s nemzedéke teljesített ki s képviselt, nemkülönben pedig Budapest-centrikussága a szeme előtt tűnt a semmibe, s mikor íróként megszólalt, már az akkor szlovenszkoínak nevezett

világ lehetőségeivel kellett számolnia, és mert egyénisége már akkor is szűknek találta ezeket a lehetőségeket, le is vonta a helyzetéből adódó következményeket, s abban az időben, amikor az ébredező csehszlovákiai magyar irodalom önálló léte betegségének lázát érezte, s elszakadt köldökökszinórját szerette volna újra összekötni, kialakítva „hód-természetét”, Fábry e szellemiség önnön lehetőségeinek kiteljesítését kezdte hirdetni. Nem véletlen, hogy az általa „nacionalista periódusnak” nevezett pályaszakasza oly rövid ideig tartott, s már 1923-ban szakítani tudott azzal, amit így jellemezett, s amely a kisebbségi életet élő magyar irodalmakban oly általános volt: „1920-ban, partra vetett, levegő után kapkodó halként, a talajtalan, hazát, történelmet veszett magyar szólt belőlem”. Nemcsak rajta, kortársain, s az akkori szellemi-társadalmi körülményeken is múlt, hogy a „vagyunk” gondolata, a „magunk megteremtése, magamutogatás kialakítása” „perspektíva-eltolódással, pózba merevedéssel és lázas felfokozással” járt, s hogy oly nehezen alakult ki a helyes, természetes viszony a „nagyobbik” és „kisebbik” magyar irodalom között, hogy a Fábry hirdette gondolatokból kicsengő autonomizmus ösztönzése vadhajtásait is megmutatta, amelyek felett Fábry is, kritikusan is pálcát törtek azóta. Meg kell azonban állapítanunk, hogy az idő, a felszabadulás utáni fejlődés mégis ezeket a törekvéseket igazolta, a „kisebbségi lét” ismérveinek felszámolásán inszisztálva. „Előkészíteni a talajt a korszerű európai csírák befogadására” — összegeződött a Fábry hirdette gondolatban intellektuális törekvéseinek iránya.

Fábry a csehszlovákiai magyar irodalom nagy, valódi dimenzióinál nagyobb lehetőségét fedezte fel öntörvényeinek kibontakoztatásában, hirdetve: „e szűz talajon nem lehet más a szlovenszkoí magyar kultúra történelmi tiszte, feladata és küldetése, mint a Magyarországon hátráltatott progresszivitás pótlása, fenntartása és továbbvitele...” S valóban: a *Sarló* hatása a magyar falukutató mozgalomra, a „hid-gondolat” összefüggései a jugoszláviai magyar irodalom progresszív szárnyának kibontakozásával, Balogh Edgár közvetlen szerepe a romániai magyar irodalomban, s Fábry Zoltán közreműködése a kolozsvári *Korunkban* igazolják e tézis helyességét, még ha a csehszlovákiai magyar irodalom ugyanakkor nyilván valóságos művekben kevésbé tudta ezt a helyzeti erőt felhasználni. Fábry „két frontos szemlélete” következett ebből a tényből: a csehszlovákiai magyar irodalom szigorú kritikusa és lehetőségeinek apostola volt egyszerre.

A „kétfrontosság” azonban nemcsak buktatóit kínálta, az apró irodalmi pörököt s a csehszlovákiai magyar irodalom belvízeinek tisztítását, hanem a benne meglátott lehetőség révén a nagyobb feladatokra is csábított. „Egyszerre világot kellett nézni, látni és tudatosítani. Az egész látóhatárt! A világot: a kort...” — írta a *Korunkról* szólva. Szenvedéllyel áll ebben a küzdelemben a *Korunk* állandó munkatársaként. Az „adottságokból idéződő feladatát” így határozta meg: „...*Korunk* részei és részesei vagyunk. Nem vagyunk többé kisebbség, nem lehetünk többé begubózott változatlanok, mert egy közös adottság, egy egyforma nyomás és kivágyás emberei vágyunk: koremberek, egyenlített emberek, kínok és kívánságok egyforma tömegével: az imperializmus korának kreatúrái, eszközei és — eretnekei, lázadói, tudói, leleplezői, ellenszerei... *Korunk*: világlakor. *Korunk*: emberkor.

Korunk: a közvetített és közvetíthető emberi hang és kultúra ...”

A teljes intellektuális és politikai elkötelezettség embere hirdette ezeket a gondolatokat. „Itt mindenkinek külön-külön magában kellett kiépítenie egy szigetprogresszivitást. Átváltani, előlről kezdeni, és ugyanakkor már eredményt is dokumentálni: senki se csodálkozzon, hogy ez nem sikerülhetett, hogy a kiteljesedés nem lehetett elementárisan megnyilatkozó. Alapot rakni és csúcspontot jelenteni egyszerre nem lehet...” — írta 1937-ben az intellektualizmus s a maga létformája védelmében is, annak az órhelynek a védelmében, amit Stósz jelentett már akkor egészen egyértelműen és félre nem érthetően az egyetemes magyar szellemiségben is. A „sziget”-nek magas légnyomású világa üzent, a stósz-i intellektuális magatartás, amelynek realisan volt olyan kihangzása, mint amilyenről egy Németh László álmodott éppen abban az időben. Am, ami Németh Lászlónál az utópia sárkányeregető képzelődése, Fábry Zoltán viszonylatában s Stósz koordinátái között a megvalósulás lehetőségét is megcsillantotta.

Fábry az intellektualizmus erejére, az írástudó feladataira ébredt a húszas évek elején megindult gondolati-politikai tájékozódás eredményeként, s 1937-ben, tehát ennek a világnak és életformának az alkonyán is (hiszen nemsokára a csehszlovák demokrácia felszámolása, Felvidék magyar megszállása, a német fasizmus terrorjának az időszakba következett) ezt hirdeti, immár az utódoknak szóló követelmény erejével: „A vox humana európai síkján az intellektualizmus a leglényegesebb tartozék. Az az intellektualizmus, mely nem játék, önduzzasztás és öncél, de feladat. Értelmi emberség. És így erkölcsi elkötelezettség. Többlet, mely túlmunkát követel. Intellektualizmus, mely erkölcsi magatartás, és ezáltal alakító erő; szociális jelenség. Intellektualizmus és szocializmus nem lehet ellentétpár. Lényeges intellektualizmus egyjelentésű a lényeges szocializmussal. Egymásból folyó, egymást erősítő elkötelezettség mindkettő... A tudatos szocializmus: tudatos intellektualizmus. Ellenpólusa, a fasizmus épp azért nem lehet más, mint tudatos antiintellektualizmus...” Fábry eszménye tehát a „felfokozott intellektualizmus, mely nem ismer félmegoldást... mely feladat és elkötelezettség”, s mint ilyen nem öncélú, hanem a „népi erők, lekötött erők felszabadítója”.

Az intellektualizmus ilyen vonatkozásainak képviselője és érvényesítése mind a csehszlovákiai magyar irodalom „kis világában”, mind pedig szélesebb, magyar s európai viszonylatokban, irodalomban és politikában nyilvánvalóan Fábry Zoltán írói létezésének és aktivitásának a legnagyobb eredménye. Az árral szemben kellett úsznia nézetelnek érvényesítése közben, s harcainak belső, hazai frontjai éppen úgy voltak, mint nemzetközi méretűek, s nemcsak ellenségeivel kellett szembenéznie, hanem fegyvertársaival is, akárcsak József Attilának, akihez különben meleg barátság fűzte. Az értelemhez panaszt tevő költő s az intellektualizmusra esküsző publicista az írástudó radikalizmusának harmincas évekbeli képviselői s megtestesítői voltak a magyar szellemi életben. A végső határokat is jelzi tehát Fábry Zoltán gondolatisága, ameddig egy adott korszakban el lehetett jutni, s ezért a fábry-i életmű „határ-érték”-jelleggel is bír.

A Stósz jelképezte írói életforma így kapott önnön létezésén túli jelentőséget, s ennek következtében vállalhatta a ráháruló feladatokat

is: küzdelmet a szocializmus társadalmi és ideológiai győzelméért, harcot a terjedő és mindinkább fenyegető fasizmus ellen — mind cseh-szlovákiai magyar, mind pedig egyetemesebb vonatkozásokban.

Valóban egy egész kultúra ereje kell ahhoz a vállalkozáshoz, amit Fábry Zoltán meghirdetett s melynek ő volt első reprezentánsa. Program ez, nevezzük „stószai programnak”. Rajta van ugyan a vidék és a szlovákiai világ bélyege, jelentősége azonban nagyobb: általános érvénnyel bíró. Frappáns meghatározásában így hangzik:

„Az itteni haladó szellemi élgárda intellektualizmusa szocialista elkötelezettségében sose lehetett könyvmolybölcsesség, üvegházi növény vagy légüres tér. De volt ennél több és kevesebb: hétköznap. Kétvégletű feladatot kellett megoldani: politikai és kulturális analfabétizmust likvidálni, és ugyanakkor azt a szellemi többletet is kiteljesíteni, amelyre elkötelezettnek tudta magát. A kultúra tömegvalóságát cselekedve kellett gyakorolni: alapot, továbbító lehetőséget, rezonáló levegőréteget, de ugyanakkor a korszerű európai nivó minden rezdülését is fel kellett fogni, feldolgozni és summázva reprezentálni...” (Hiperintellektualizmus?)

2. „CETERUM CENSEO ...”

Fábry Zoltán intellektualizmusának vezérszólama a vox humana, a „békének és a gondolatnak az igaza”, azonban az elmúlt negyven esztendő társadalmi és világpolitikai körülményeinek sajátosságából eredően, érdeklődésének középpontjába az antiintellektualizmus elleni küzdelem került, a „kétfrontosságnak” újabb variánsaként, a gondolati munka újabb síkjaként.

A maga bevállása szerint ugyan a „fegyver s vitéz ellen” motívuma világháborús élményeiből született, s kíséri pályáján „eszelés monoton monológként”, ám ennek a gondolatnak a kiteljesedését mindmáig hiába várja. Egykor azt kellett megállapítania, hogy hatást, látható eredményt nem tudott elérni, s hogy „egy ember döntő élményéből nem lett százak és ezrek kategorikus imperatívusza”, ám a történelem, amely annak idején elfogta hangját, azóta gondoskodott arról is, hogy az emberek füle megnyíljen: Fábry Zoltán olvasóközönséget kapott. Nem véletlen, hogy elsősorban az antiintellektualizmus problematikája kötötte le figyelmét, s a régi és az új fasizmus, amelyben az antiintellektualizmus erőnek szerveződését látja.

Az emberi nevében és védelmében az embertelenség ellen — így módosult Fábry életművének példázatában az Ady énekelte látomás: „ember az embertelenségben”, egyben Fábry szemléletének gyökereire is mutatón. Mert érzelmi forrása lehetett az első világháború, s szívhatta emotivitását a német expresszionizmusból, az élmény alapvető vonásai Ady intellektuális felismerései talán legnagyobbikából valók, még ha Fábrynál az „emberek az embertelenségben” látványa, hogy úgy mondjuk „politikaibb” színezetet kapott is. Adynál az ember világhelyzete, Fábrynál politikai sorsa áll előtérben. Az azonban kétségtelen, hogy Fábry orientációjában maradt legépebb és legtermékenyítőbb Ady intellektuális öröksége, abban az időben, amikor a magyar irodalom vagy a „magyar” Adyra, vagy pedig a „proletár-köl-

tőre” esküdött. Fábry, nagyon jellemzően, „megtartó formulának” nevezi az „ember az embertelenségben” látomását, amellyel helyükre kerülhetnek a dolgok, s a gondolatok megkapják önnön mértéküket és értéküket. „Értelmi lelkiismeretet” emleget, amely felismeri a „gondolat igazát”, minek következtében érvényes módon lehet eligazodni a folytonosan változó és embertelenséget produkáló mindenkori jelenben: „Tegnap mint kortársak értük meg Ady sorait, de hatványra, zengő-zúgó kinyilatkoztatássá a hitlerizmus emelte...” — írta, megnyitva írásainak azt a nagy körét, amelyben a faszizmussal foglalkozik.

Nyilván absztraktabb, mert sokkal irreálisabb vonatkozásokkal bírt az elmúlt évtizedek folyamán, a humanizmus motívumát szóaltatja meg. Expresszív lendületet kapnak sorai, amikor a vox humana dallamát éneklük: „A mi emberségünk: gond és szorongás. Órszerep, éberlét: emberhez méltó gond egy embertelen világban. Embert kötelező gond az egymást szülő világháborúk századában... A mi emberségünk az embert vállalja és valósítja az embertelenség mai mélyfokán az atomimperializmus nihilizmusával szemben. Ez a humánus: lelkiismeret, tehát felelősségtudat — a lelkiismeretlenség és felelőtlenység idült szervezettségével szemben...” S idézi Leonhard Frank „hihetetlen axiómáját”: „Az ember jó.” A német expresszionizmus ember-irodalma így válik Fábry gondolati kohójában szellemi ötvözetének Ady mellett másik fontos elemévé, s gondolati rendszerének alakulását befolyásoló mozzanatává, amelyet talán Fábry esetében lehet legkevésbé megkerülni. Nem véletlenül vallja Fábry, hogy a „német expresszionizmus nagy általánosságban... vox humana volt: a szocialista humanizmus csírája, csíráztatója és kifejlesztője...”

Fábry Zoltán „ceterum censeo...”-ja azonban a faszizmus kérdése volt — konkrétsága totalitásában, a „vox humana” motívumának nem mellék-dallamaként, hanem az azzal felelő másik vezérszólam erejével. Azok a gondolatok, amelyek az Európa elrablása című könyvének anyagát adták, csupán végső kiteljesedései annak a vitának, amelyet évtizedek óta folytatott a faszizmusnak elsősorban német változatával, s mint vallotta, antifaszizmusával műfajt teremtett.

Ismét az első világháborús időkig kell visszamennünk ennek az életműnek a vizsgálatakor — a német militarizmus témaköréig, általában pedig a háború kérdéséig: a Vilmos császár Németországnak militarizmusa hozta többek között az első világháborút, az első világháború hozta közvetve a német faszizmust. A német faszizmus pedig a német militarizmus, tehát a háború gondolata nélkül elképzelhetetlen. S jött a háború, a faszizmus bukása, majd Nyugat-Németországban újbóli feltámadása. Circulus vitiosus ez, már-már „örök tűz”, amely a Fábryban egykor fellángolt szenvedélyes antifaszizmust ismételtelen felszítva, a „ceterum censeo...” makacs és konok hirdetője legyen. Fábry egész életművét beárnyékolja a faszizmus témájával való hadakozása mind az „ember az embertelenségben” képzet körében, mind pedig a kérdés világpolitikai és társadalmi vonatkozásában. „A faszizmus azért faszizmus, mert nincsenek emberi vonatkozásai. Nincs, nem lehet köze az emberhez, az emberhez méltó élethez. Az antihumánusban az ember: kölönc, és az emberség: tehertétel...” — írta az *Emberek az embertelenségben* című könyvében. S ugyanott Thälmann sorsával kapcsolatban ezt jegyezte le: „A faszizmust kezdettől fogva

haladásgátló, történelemellenes merényletként könyveltük el. Nem volt még uralmi forma, melynek léte és lényege annyira az erőszakra, halálra és öldöklésre lett volna beállítva, mint a hitlerizmus hatalmi kizárólagossága. Ez a kizárólagosság — a gyűjtogatástól a gyilkosságig — magába foglalt minden barbár, embertelen megnyilatkozást... Lényege ennek megfelelően a háború és semmi más..." A hitlerizmus történelmét pedig így összegezi: „Szadisták, börtönőrök, halállegények, gyilkosok, bírák, hóhérok egyformán mindenütt: ez, ennyi volt a hitlerizmus történelme..."

Fábry „ceterum censeo...”-ja azonban mitologizáltan mutatja a fasizmust, függetlenül attól, hogy lépten-nyomon felötlenek azok a konkrétumok is, amelyek tudatában a fasizmus tényeként élnek. Az író fasizmus-élménye ugyanakkor jellemző alakuláson ment át az elmúlt évtizedek során. Kezdetben, mint jeleztük már, kettős volt a forrása — érzelmi-gondolati: Ady és az expresszionizmus vonalán, és politikai: Fábry politikai állásfoglalása következtében, hiszen a munkásmozgalomra esküsző egyéniség szólt az írásokból. A fasizmus igazi arcát azonban a szerző már csak akkor látta meg, amikor irodalmi megszólalásra nem nyílt lehetőség, s amikor újból szólhatott erről a témáról, Európa a fasizmus felett aratott győzelmét ünnepelte. Az *Európa elrablása* című könyve ezért megkésett könyv is, de mert a jelenkori fasizmus a témája, jókor jött is. Fábry nemetség-szemléletének mitologikus vonásaira vethet fényt ez a mozzanat, s jelzi, hogy Fábrynak nemcsak elementáris gyűlölete ragadja a mitológia irányába, hanem szemléletmódjának eredendően közvetett, „irodalmi” struktúrája is. De belejátszott ebbe az élmény megdöbbenő realizmusa is. Könyve „tűzásait” magyarázva írta az előszóban: „Az egy pontra sűrítés kivédhetetlenül túloz. Ez igaz. De a hitlerizmus megmutatta, hogy amit tegnap — szorongásaink és felismeréseink kimondásának pillanatában — túlzottnak hittünk, az meg sem közelíthette a valót. A szorongás és éberség, a féltés, az óvás és a fantázia hangereje mind kevés volt ahhoz, ami és ahogy jött...”

Nyilván Fábry németes kultúrájának kell betudnunk, hogy a német-ség-élményen a predestináció mozzanata uralkodik el: „A tér nélküli nép és a nép nélküli tér halálos kölcsönviszonylatának ez az első német leckéje és példája (utalva Salza lovagrendjének támadására a szláv poroszok országa ellen) századokon át ismétlődik végig, máig...” — írta, miközben a német politika mitológiájának kialakulását taglalta, s idézetek sorával bizonygatta, hogy a fasizmus mennyire a német szellemiségben gyökerezik, ez pedig a németiség földrajzi elhelyezkedésének a reflexe. „A német, a középfunkció, idegen lett önmagának és átka és veszedelme a szomszédoknak és a világnak...” — hirdette. Vagy: „A dolog nem ilyen egyszerű. Van valami, amit más szó híján német rejtélynek, kiható különbözőségnek kell neveznünk. Izgatóbb, valóságosabb és mégis megfoghatatlanabb, mint — mondjuk — a múlt század óta divatba jött orosz »rejtély«... Izgatóbb, idegesítőbb, mert minden felderítés után valami megfejtetlen marad mindenek alján, s ez nem magyarázható szokványosan. Izgató, fontos és félelmetes, mert maga a német imperializmus is ebből a másságból, ebből a különlegességből, ebből az elkülönözöttségből vezeti le igényeit...”

A nagyítás, a túlzás, a mitologikus arányokká növesztés mélyén a szemlélet lírai ihletettsége is megmutatja magát: csak az tud így megülni egyetlen témánál, csak az tud évtizedeken át „ceterum censeo . . .”-t kiáltani minden alkalommal, amikor a németsegről vagy az antihumanizmusról esik szó. S Fábry szüntelenül ezt tette. Érdemes lenne ugyanakkor vizsgálni, mennyi a kasszandrai Fábry magatartásában és jósgéiben, s mennyi a reálpolitikus meglátása politikumában, hiszen éppen ezáltal válhatna mérhetővé az a líraiság, mely a gondolat és a politika szövevényében bujt meg, s tüzelte gyűlöletre és harcra az író, és szítja ma is polemikus kedvét.

Egy azonban bizonyos: a magyar nyelvű irodalomban nem akad a fasizmussal polemizálók között nagyobb formátumú egyéniség Fábrynál, aki nem akkor vette fel a harcot, amikor a fasizmus s a háború véget ért. A Stószon élő író magános szava tettel felérő volt, s az emberi, intellektuális heroizmus olyan példáját kínálja, amelyre a csehszlovákiai magyar irodalom talán a legbüszkébb lehet. A fasizmus elleni hatalmas háború „európai” frontján küzdött Fábry elsősorban — intellektusának hatókörét és szenvedélyének erejét példázva egyszerre.

3. MŰFAJ: A POLEMIA

„Közíró vagyok-e tényleg?” — tette fel *Európa elrablása* című könyvének előszavában magának is, olvasójának, az irodalomtörténetnek a kérdést, jelezve, hogy „szabálytalan” alkattal van dolgunk, mint ahogy Stósz jelképében is a szabálytalanság kivételét láttuk. Nyilván Fábry Zoltán is érzi műfaja és természete, valamint a Stósz jelezte geográfia közötti ellentmondást. Eredendően publicista alkatú, akinek a korszerűség és az aktualitások az életeleme és íróságának a létezésformája, tehát a közéletiség is a legközvetlenebb viszonylataiban. Ami tehát meglepő, s ami a kivételt jelzi az a tény, hogy ezt az aktivitást, az eseményekkel való szüntelen kontaktust Stószon élve képviselte és képviseli. S ha ehhez még hozzátesszük, hogy Fábry Zoltán alapmagatartása a polemizálóé, a vitára kész permanens felajzottságé, akkor nő naggyá az a heroizmus, amellyel a Stósz jelezte passzív magatartás az életvitel síkján a szellemi aktivitás egy nagy rádiuszú körévé válik. Szinte nincs írása, amelyből a polemizáló kedv ne csapna ki, s ha van mi cikkeit, tanulmányait jellemzi, akkor az a vitára ajzottság, a vívóra jellemző alapmagatartás, alapállás, abban a tudatban, hogy messzire ér a magányának hangjával küldött dőfés, vágás, különösen hogyha a németiség vagy a fasizmus kérdéséről van szó. A vitázó írónak partner is kell, s még inkább a vitában megnyilatkozó ellenállás ténye, hogy az indulat lángra kapjon, hogy kifejthesse erejét, hogy felgyorsulhasson, annál is inkább, mert írósgája nem belterjes, tehát nem szubjektív természetű és jellegű. Fábry, aki Stószon mint szigeten a világtól elzárkózva él és ír, a világ nélkül el-sorvadna. Felszínesen nézve azt mondhatnók, hogy ő nem önmagát adja az írásában, nem önmagáról szól. Valójában csupán a természete mélyén lappangó lírai világkép és magatartás külső apropó nélkül nem tud megnyilatkozni, nem tud létezni, függetlenül attól, hogy egy jelen-

téktelen könyv vagy világpolitikai esemény szolgáltatja-e ezt az ingert és ürügyet. Ezek az indító lökések Stószra azonban provokációkként érkeznek, s nem véletlen, hogy a provokáció erősebb ingere az írói elkötelezettséget vitázó állásponttá változtatja. Fábry mindebből következően kategorikus és egyoldalúságokra, mitologizálásra is hajlamos író: mind a fasizmus és a németiség témájára írott művei, mind pedig a valóságirodalomban elfoglalt álláspontja mutatja. Szent meg szállottság is ez, olyan ember ő, akinek „démonja” van.

Eszménye, mint annyi kortársának, Karl Kraus volt, s nyilván annak ösztönzése van az *Európa elrablása* című könyvében is. „A holnap történetírójának nem kell levéltárakat feltúrni, az anyagot és az eszenciát, a tartalmat és a lényegét együtt kapja meg Kraus drámájában, melynek főhőse az idézet. A legrikítóbb kitalálások — citátumok...” — írta róla, s önnön módszerét is jellemezte. A citátum azonban nemcsak anyaga, hanem a külső ingere is írásainak: a harcra hívó provokáció és a bizonyító anyag is egyszerre, s legtöbbször a kard is a kezében, mellyel ellenfelét sebezni akarja.

Természetéből következik, hogy szabályos tanulmányt vagy könyvrecenziót sem írt: a polémiának nincsenek zárt rendszerei. A polemikus Fábry műve azonban távolról sem alakatlan — a szenvedély, amely fogva tartja, s mely messianisztikus vágyak és prófétai dühök polifóniájából állt össze, alakot ad műveinek, amelyeket talán legszabatosabban a „per” műfajának minúsíthatnánk. Írásainak van tehát „rituáléja” és a végén a „sárkány” mindig és ismételten megöletik. Nem véletlen, hogy maga nemcsak átmeneti műfajúnak tartja írásait, hanem egyenesen az „antifaszizmus” szóval jelöli azokat, amikor meg akarja határozni: „Antifaszizmus mint műfaj? A korparancs korműfajt kényszerít az íróra. A kikerülhetetlen korparancs az íróval szemben műfaji igénnyel lép fel. Vannak korok, sorsfordulók, amikor az írói magatartás lényegül műfajjává...”

Körünk tehát bezárult: Fábry Zoltánt méltatva magatartása jellegét bogoztuk, s műfaját elemezgetve a magatartás problémájára utalhatunk, s kettőnek nem dualizmusát, hanem egységét szemlélve. Idézzünk tehát mi is. Fábry Zoltán írta Az ötnevű ember című írásában Kurt Tucholskyról: „Tucholsky érző ember elsősorban: mindenre reagáló, mindentől megtermékenyülő szívharcos, aki azonban a primér reakciót hihetetlen intenzitásra tudja fokozni, annyira, hogy ez — első, szintén primér hatásában — már felér az öklös tettel, és így végeredményben hasznos aktivizmus. Emberagitáció. Úttisztítás. Korlát és tekintélyrombolás...” S jellemezhető-e jobban Fábry Zoltán is ennél? Mert végső fokon Fábry Zoltán életműve is sajátos kettőzést mutat: úgy tetszhet, ez az életmű a kommentáron épült fel, ám az írás végén megszületik a csoda — a legtöbb fény a kommentátorra esik, mint ahogy ma már elévültek azok a könyvek s jórészt az események is, amelyek egykoron provokálták, de a velük kapcsolatos gondolatok ma is elevenek, mint ahogy a *Kúria, kvaterka, kultúra* és a *Valóságirodalom* című könyvei oly szépen és harmonikusan hirdetik.